

UOT 81

**İNKARLIQ ANLAYIŞININ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ ƏSASINDA)****Ş.ABBASOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******semseddinova@mail.ru***

Türk dillərində inkarlıq adətən yalnız qrammatik kateqoriya hesab olunmuşdur. Lakin son dövrlərin dilçilik tədqiqatlarında müəyyənləşdirilmişdir ki, inkarlıq yalnız qrammatik cəhətdən öyrənilə bilməz. Ona görə də inkarlığa müasir yanaşmalar meydana çıxmışdır, məsələn, koqnitiv yanaşma, pragmatik yanaşma, semantik yanaşma və s. Koqnitiv dilçilik nitq aktında idrakın rolu, təfəkkür və dil arasında münasibətlər, qrammatik və idraki kateqoriyaların əlaqəsi məsələləri ilə məşğul olur. O, inkarlıq kateqoriyasına həm dilçilik, həm də təfəkkürdə mövcud olan kateqoriya kimi yanaşır. O müəyyənləşdirir ki, inkarlıq dilçilikdə də qarşılıqlı olan koqnitiv konseptlərdən biridir.

Göstərilən bu məsələlərə məqalədə geniş yer veriləcəkdir.

Açar sözlər: Təsdiq, inkar, koqnitiv dilçilik, türk dillərinin oğuz qrupu

İnkarlıq kateqoriyası yalnız dilçilikdə deyil, bir çox elmlərin (fəlsəfə, psixologiya, məntiq və s.) tərkibində öyrənilir. Bir psixoloji kateqoriya kimi inkarlığın əsasında iki – koqnitiv və emosional aspekt durur.

Digər metodlara nisbətən sonralar meydana çıxmış koqnitiv metod, yaxud koqnitiv dilçilik dilə idraki cəhətdən yanaşır, dil kateqoriyalarını təfəkkür kateqoriyaları ilə müqayisədə öyrənir. Dildəki inkarlıq kateqoriyasının təfəkkürdəki qarşılıqlı dünyanın insan tərəfindən anlaşılmasına xidmət edən əsas kateqoriyalardan biridir. O, dünyanın insan şüurundakı mənzərəsini strukturlaşdırır, alınan məlumatların həqiqət, yoxsa yalan olduğunu müəyyənləşdirir, həmin məlumatları təsnif edir və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri meydana çıxarır. Dilə məxsus inkarlıq kateqoriyası isə bu prosesin nəticələrini dildə ifadə edir.

Koqnitiv dilçilik dili idrak mexanizmi kimi öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavrama, kateqoriyalaşdırma, təsnif etmə və mənalandırılmasının dildə əks etdirilməsini öyrənməkdir. Kateqoriyalar əsas təfəkkür proseslərinin dillə qırılmaz əlaqəsinin göstəriciləridir. S.D.Kasnelson qeyd etmişdir ki, yalnız kateqoriyalara malik olmaqla dünya və onda mövcud olan münasibətləri başa düşmək olar [bax: 5, 5]. Yalnız qazandığımız məlumatları, qavrayış və təfəkkür proseslərinin nəticələrini kateqoriyalar halında birləşdirməklə,

bizi əhatə edən dünyanı düzgün başa düşmək və onda mövcud olan əşya və hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək olar.

Kateqoriyalara koqnitiv yanaşma. Koqnitiv dilçilik, ümumiyyətlə, dilə və xüsusilə də kateqoriya anlayışına yeni bucaqdan baxmağa imkan verdi. Kateqoriyalara koqnitiv yanaşma onun əvvəllər öyrənilməmiş xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasına kömək etdi, onun mahiyyəti, üzvlənməsi, tipləri və formalaşması barədə yeni fikirlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Ümumiyyətlə, kateqoriya anlayışının əvvəllər təsəvvür olunandan daha mürəkkəb bir anlayış olduğunu təsdiqlədi.

Digər dil kateqoriyalarına nisbətən inkarlıq idraki vasitələrlə daha sıx bağlıdır və bu kateqoriyaya koqnitiv cəhətdən yanaşma onun mahiyyəti barədə daha geniş məlumat verə bilər. Bunun səbəbi isə modus kateqoriyalarından biri olaraq, inkarlıq kateqoriyasının yenidən mənalandırma xüsusiyyətidir. Yenidən mənalandırma insanın dünya ilə bağlı təsəvvürlərində şəxsi dəyərləri və münasibətlərini də əks etdirməsidir.

Koqnitiv dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasının ən çox əlaqələndirildiyi anlayışlar “həqiqət” və “yalan” anlayışlarıdır [6, 12]. İnkar yalan məlumatın qəbul olunmamasını təmin etməklə, həqiqəti meydana çıxarmaq funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, inkar yalnız təsdiqə qarşı qoyulan anlayış deyil, inkişaf prosesinin təsdiqlə bərabərhüquqlu obyektiv xarakteristikasıdır.

Dildə inkarlığın ifadə vasitələrinin olması təfəkkürün daha yüksək səviyyəsini əks etdirir. Mövcud olmayan haqqında danışmaq mövcud olan haqqında danışmaqdan daha çətinidir. Dildə təsdiq strukturlarının daha çox işlənməsinin səbəbi də budur. Dinləyən əksər hallarda cümlənin təsdiq strukturunda olmasını üstün tutur, çünki təsdiqdə olan hökmləri anlamaq daha az qüvvə və zaman tələb edir, o, öz-özlüyündə müəyyən informasiya daşıyır və məlumatı qəbul edəndən onu anlamaq üçün xüsusi səy tələb etmir. İnkar strukturunun azinformasiyalılığı, daha az konkret məlumat verməsi də qeyd olunmalıdır.

İnkar cümlələrin azlığını oğuz qrupu türk dillərinə aid mətnlərdə də müşahidə etmək olar. Qaqauz dilində yazılan “Ana sözü” adlı qəzetdə “Beygirlerin günü” adlı bir yazı var [21]. Qaqauzlar arasında əvvəllər keçirilən bir mərasim haqqında məlumat verən və cəmi 38 cümlədən ibarət yazıda cəmi 5 cümlədə inkar elementi işlənmişdir ki, bunların da 3-ü yazının içində verilmiş sitata aiddir. Bu cümlələrdən 2-si mürəkkəb cümlədir və bir komponenti inkar bildirsə də, cümlə ümumilikdə təsdiq cümləsidir. Bu mətnə inkar bildirən göstəricilərin azlığını mətnin məlumatverici xarakteri ilə izah etmək olar. Bu da inkarın azinformasiyalılığı və təsdiqə nisbətən daha az konkret məlumat verməsi ilə bağlı yuxarıda deyilmiş fikri təsdiqləyir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkar bildirən hökmlərin azlığı heç də yalnız məlumatlandırma xarakterli mətnlərlə məhdudlaşmır. Eyni xüsusiyyət bir çox bədii əsər üçün də səciyyəvidir. Məsələn, Y.Səmədoğlunun “Xəzri” hekayəsində inkar bildirən cümlələr ümumi mətnin 10 %-ni, Ə.Məmmədخانlının “Buz heykəl” hekayəsinin 25%-ni, qaqauz yazıçısı M.Kurudimovanın

“Canavar ay” adlı hekayəsinin 21%-ni, türk yazıçısı Ö.Seyfettinin “Kaşağı” hekayəsində ümumi mətnin 13%-ni, S.F.Abasıyanıqın “Məhkəməkarısı” adlı hekayəsinin 15%-ni, türkmən yazıçısı A.Allanazarovun “Urşagiden adam” hekayəsinin 23%-ni, türkmən yazıçısı B.Kerbabayevin “Təsincə oğlan” hekayəsinin isə cəmi 6%-ni təşkil edir. İnkər cümlələrin təsdiqə nisbətən az olması heç də bütün mətnlər üçün xarakterik deyil, sırf inkər quruluşlu və inkər məzmunlu mətnlər də var. Bu cəhət xüsusən lirik növə məxsus bədii nümunələrdə görünür. Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur”, “Görmədim” şeirləri, qaqaüz türküsi olan “Genç oldum” [4, 291], türkmən şairi Molla Nəfəsin “Oyanmadı” şeiri, türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqinin “Añlamaz” şeiri inkər əsasında qurulmuş mətnlərdir.

Koqnitiv dilçilikdə dil kateqoriyası olan inkarlığın təfəkkür kateqoriyası olan inkarlıqla əlaqəsinə diqqət yetirilsə də, bunlar heç də bir-biri ilə eyniləşdirilmir. Burada dünyanın konseptual mənzərəsi anlayışı mühüm yer tutur [20, 134]. Dünyanın konseptual mənzərəsi onun insan şüurundakı modeli olmaqla, dünyanın dildəki mənzərəsindən, yəni onun dildə ifadə formasından fərqlənir. Bu mənzərə dünyanın dil mənzərəsi ilə heç də hər zaman üst-üstə düşmür. Bu da konseptual mənzərəni əks etdirən inkarlıqla dil mənzərəsini əks etdirən inkarlığın da eyni olmadığını göstərir.

Dildəki və təfəkkürdəki inkarlığın üst-üstə düşmədiyi hallara aşağıdakı sözlər nümunə gətirilir: 1. İnkər formalarının təsdiq bildirməsi: Türk.türk.: tāsasız, dertsiz/dərdətsiz Azərb.: – “rahat, xoşbəxt” mənalıdır, eyni məna türk dilində huzurlu sözü ilə də ifadə oluna bilər; qüsursuz – mükəmməl; Türk. türk.: dertsiz/dərtsiz – mesut, mutlu, xoşbəxt; 2. Təsdiq formalarının inkər bildirməsi:Türk.türk.:korkak/qorxaq – Azərb.: cəsarətsiz; Türk.türk.: fakir–pulsuz, meteliksiz sözü ilə yaxın mənalıdır. Bu xüsusiyyət yalnız sözlərdə deyil, morfoloji formalar, frazeoloji birləşmələr və cümlələrdə də müşahidə olunur:

İnkər formaların təsdiq bildirməsi:

Aramızda hiç kavga eksik olmuyordu [2, 116]. Cümlə, əslində, davadalaşın baş verdiyini təsdiqləyir.

...bazen işitilebilir bir sesle, “Allah! Allah!” demekten geri kalmıyordum [2, 116]. Bu cümlə haqqında söhbət gedən şəxsın bunu dediyini bildirir.

Denizlere mi düşmüyorum, bulutlarımı çıkmıyorum? “Dənizlərimi düşmürəm, buludlarımı çıxmıyram?”[2,116]. İnkər formalı bu cümlə əslində iştirak bildirir.

Nicä da o olmasın: büyük mü, küçük mü, ama herbir halkın kendi, bekim, diil pek zengin da, ama kendi kültürası var “Necə də olmasın: böyük və ya kiçik hər bir xalqın çox zəngin olmasa da, öz mədəniyyəti var” [21, 7]. Bu cümlənin əvvəlindəki *olmasın* sözü inkarda olsa da, bu kontekstdə *nicä da* ifadəsi ilə birləşərək təsdiq məzmun ifadə etməyə xidmət edir.

Eh, onun bəlalı başına nələr gəlmir, onun bəlalı başı nələr çəkmir[17,94].

Təsdiq formaların inkər bildirməsi:

Beki, Sançu – onun adıymış, kim şimdi söyleyecek? “Bəlkə, Sançu onun adı imiş, indi bunu kim deyəcək?” [11, 3]. Bu cümlə *kim şimdi söyleyecek*

hissəsi təsdiq formalı sual cümləsi olsa da, inkar bildirir: “indi bunu deyəcək adam yoxdur”.

Varlaa darlık mı olur? “Varlığa nə darlıq?” [4, 14].

Wah, ballım, ol waqtda duqtar barmıdı nəmə? “Ah, ballım, o vaxtlar həkim var idi ki?” [10, 40].

İnkar hökm və inkar cümlələrin üst-üstə düşməməsi halı bir neçə hökmün bir cümlədə ifadə edilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə əks olunur:

...bekim diil pek keskin ama yanêr taa “...çox kəskin olmasa da, hələ də yanır” [21, 7]. Bu cümlədə iki hökm ifadə olunmuşdur. Bunlardan biri inkar, digəri isə təsdiqdir: a) *bekim diil pek keskin*; b) *ama yanêr taa*. Ancaq tərkibində inkar hökmün ifadə olunmasına baxmayaraq, cümlə ümumilikdə təsdiq bildirir.

Bu xüsusiyyət sadə cümlələrdə də müşahidə olunur:

...bu sonsuz qarlı çöllərdə bu bir cüt çılpaq ağcaqayın ağacından savayı ana üçün digər bir istinadgah yoxdur...[13, 112]: a) çılpaq ağcaqayın ağacı bu sonsuz qarlı çöllərdə ananın istinadgahıdır; b) ananın bundan başqa istinadgahı yoxdur.

Meişet derdi münakaşalarından öte insanlar bir şey konuşmuyorlardı [1, 10]. Burada da iki hökm var: a) Məişət dərdi münaqişələrindən danışdırdılar; b) bundan başqa bir şey danışmırdılar. Burada ikinci hökmün işlənməsində məqsəd birincinin ifadəsini kəskinləşdirməkdir.

Karını gömdüynən, sən, kendi kahırdan kaarə, hiç kimseyi görmezdin “Arvadını basdırandan, sən öz qəmindən başqa, heç kəsi görməzdin [11, 6]. Bu cümlənin tərkibində də əslində iki hökm var: a) “öz qəmini gördün”; “öz qəmindən başqa heç kəsi görmədin”.

Nabadiy razılıq bildirməkdən ya sesini çıxarman oturmaqdan başqa çərəsi yoxdı “Nabatın razılıq bildirməkdən və ya səsini çıxarmadan oturmaqdan başqa çərəsi yox idi” [10, 32]: a) Nabat razılıq bildirir və ya səsini çıxara bilərdi; b) Nabatın bunlardan başqa çərəsi yox idi.

Eyni inkar göstəricisinin hər iki hökmə aid olub yalnız birində özünü göstərməsi halları da müşahidə olunur:

...ama ölə də kimseyi tutup, yakalamadı “...amma elə də olsa, heç kəsi tutup yaxalamadı” [11, 6]. Burada da iki hökm var: a) *kimseyi tutmadı*; b) *kimseyi yakalamadı*. Bu cəhət eyni şəkilçili həmcins üzvlərdə şəkilçinin ixtisarı ilə bağlıdır.

L.Horn və İ.Svitserinkarlıq kateqoriyasının təfəkkürlə müqayisəsi nəticəsində onun iki növünü müəyyənləşdirmişdir: deskriptiv və metadil inkar:

Bill evi rəngləmədi – deskriptiv inkar;

Bill evi rəngləmədi, onun üstünə ucuz əhəng tökdü – metadil inkar.

İnkarlığın bu iki növü bütün dillərdə eyni bir morfemlə ifadə olunur. Bu növlər arasında keçid belə ifadə olunur: deskriptiv inkar → metadil inkar [18, 80]. Deməli, deskriptiv inkar ilkindir, birbaşa meydana çıxır, metadil inkar isə sonrakıdır, deskriptiv inkarın vasitələri ilə verilsə də, məcazi, dolaylı mənə ifadə edir. Metadil inkar inkar formasında olsa da, məlumatı ümumilikdə inkar etmir, yalnız onun danışan şəxs tərəfindən qəbul edilmədiyini göstərir. Məsələn, yuxarıdakı cümlədə Bill həqiqətən də evi rəngləyib, ancaq danışan onun bu etdiyini

rəngləmək kimi qəbul etmir, onu başqa bir şeyə – “əhəng tökməyə” bənzədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğlu Qanturalını evləndirmək istəyən Qanlı qoca deyir: “*Oğul, sən qız istəmirsənmiş, bir cəsur pəhləvan istəyirsənmiş, onun arxasında yeyəsən-içəsən, gününü xoş keçirəsən!*” [8, 248]. Bu nümunə də metadil inkar kimi izah oluna bilər. Qanturalı, həqiqətən də, evlənmək üçün qız istəsə də, atası onun sadaladığı xüsusiyyətlərin qıza aid olmadığını düşünür. Yəni cümlə linqvistik cəhətdən inkarda olsa və koqnitiv cəhətdən də danışanın müəyyən məsələni inkar etməsi bildirilsə də, obyektiv reallığa münasibətdə təsdiq bildirir.

B.A.İlyiş təsdiq və inkar anlayışlarını vahid bir kateqoriyada birləşdirmiş və onu kvalifikasiya kateqoriyası adlandırmışdır. O, bu termini müvafiq təfəkkür kateqoriyasının adından götürmüşdür. Təsdiq və inkar eyni bir təfəkkür prosesinin iki tərəfini təşkil edir [bax: 7, 28].

Nəticə. Türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə bu kateqoriya ya ancaq inkar kateqoriyası adlandırılır və onun inkarlıq bildirən göstəriciləri qeyd olunur, ya da ümumilikdə təsdiq və inkar kateqoriyası adı altında təqdim olunur. Təsdiq və inkar anlayışlarının hər ikisi bu kateqoriyanın tərkibinə daxil edilir.

İnkarın konseptual strukturlarının variativliyi, qeyri-konstruktivliyi və kontekstdən asılılığı inkarın koqnitiv təbiətinin mütləq və dəqiq yox, topooloji, təxmini xarakterini müəyyən etməyə imkan verir.

İnkarlıq kateqoriyası son dövrlərdə koqnitiv cəhətdən bir qədər geniş öyrənilsə də, türk dillərində bu kateqoriyanın təfəkkürlə əlaqəsinə daha az diqqət yetirilmişdir. İnkarlığa koqnitiv cəhətdən yanaşılan bəzi tədqiqatlarda isə inkarlığın idraki təbiəti ifadə vasitələrindən ayrılıqda götürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasıyanık S.F. Bütün Eserleri: 4, Mahalle Kahvesi, Havada Bulut. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1982, 232 s.
2. Abasıyanık S.F. Bütün Eserleri: 8, Tüneldeki Çocuk, Mahkeme kapısı. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, 224 s.
3. Allanazarow A. İneriyüki. II tom. Aşgabat, 2006, 485 s.
4. Baboglu N. Gagauz folkloru/ red. G.Karanfil. Ankara: 2011.
https://library.kdu.md/web/viewer.html?file=2baboglu_u.pdf
5. Болдырев Н.Н. Концептуализация функции отрицания как основа формирования категории // Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики, 2011, № 1 (026), с. 5-14.
6. Ершова В.Е. Отрицание и отрицательная оценка как составляющие речевого конфликта их функции и роль в конфликтном взаимодействии // Томск: Вестник Томского государственного университета, 2012, №354, с. 12-15.
7. Калининченко Г.И., Серкина О.В. Особенности употребления отрицания в современном английском языке // БГПУ; отв. ред. Н.И. Дзенс. Белгород, 1996, в.2, с. 28-33.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
9. Kemeñçeci N P. Gagauz aylelerinde evelki adetler // “Ana sözü”, 27 Orak ay (İyül) 2018, s. 7.
10. Kerbabayew B. Saylanan eserler. Aşgabat: Magarys, 1992, 225 s.
11. Kurudimova M. Canavar ay // “Ana sözü”, 30 Kasım (noyabr) 2017, s.3, 6
12. Магтымгулы. Ашгабат: Туркмен довлет нешир, 1959, 204 с.
13. Məmmədخانлы Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012, 184 s.
14. Mollanepes. Goşgular. Aşgabat: Turan, 1991, 55 s.

15. Molla P.V. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
16. Seyfettin Ö. Kaşığı. İstanbul: Gün yayıncılık, 2005, 97 s.
17. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
18. Скребеца Т.Г. Когнитивная лингвистика. Курс лекций. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011, 256 с.
19. Тухтахуджева М.У. Современные подходы к исследованию отрицания // Казан: Молодой ученый, ООО «Издательство Молодой ученый», 2015, № 10 (90), с.1446-1447.
20. Янмурзина Р.Р. Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия //Уфа: Вестник Башкирского университета. 2014, Том 19, №1, с. 132-135.
21. Zanet T. Beygirlerin günü bu yıl Küçük ayın (fevral) 24-nä düştü // “Ana sözü” (23 Küçük ay (fevral) 2018, s.3

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ (на примере огузской группы тюркских языков)

Ш.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В тюркских языках отрицание обычно считалось только грамматической категорией. Однако последние лингвистические исследования показали, что отрицание нельзя изучать только как грамматическую категорию. Поэтому появились такие современные подходы к отрицанию, как когнитивный, прагматический, семантический подходы и т.д. Когнитивная лингвистика изучает роль познания в акте речи, взаимоотношение мышления и языка, связь грамматических и когнитивных категорий. Она относится к категории отрицания и как лингвистической, и как существующей в мышлении категории. Определяет отрицание в лингвистике как один из когнитивных концептов.

В статье подробно рассмотрены все эти проблемы.

Ключевые слова: Утверждение, отрицание, когнитивная лингвистика, огузской группа тюркских языков

COGNITIVE FEATURES OF THE CONCEPT OF NEGATION (based on the turkic languages of oghuz group)

Sh.ABBASOVA

SUMMARY

In Turkic languages, negation was mostly considered as a merely grammatical category. However, in the recent period of linguistic researches, it is determined that negation cannot be learned only regarded to grammar. That's why modern approaches to negation appeared such as cognitive approach, pragmatic approach, semantic approach and etc. Cognitive linguistics deals with the questions of the role of cognition in speech act, the relationship between the thought and language, the connection between grammatical and cognitive categories. It treats the category of negation as one of the categories that exists both in language and thought. It determines that negation is one of the cognitive concepts that has a linguistic counterpart.

Keywords: Affirmation, negation, cognitive linguistics, Turkic languages of Oghuz group